

47. ДАРО, ф.Р-26, оп. 1, спр. 20, 171 арк.
48. ДАРО, ф.Р- 658, оп. 1, спр. 31, 97 арк.
49. ДАРО, ф.Р-288, оп. 1, спр. 13, 104 арк.
50. ДАРО, ф.Р-315, оп. 1, спр. 2, 191 арк.
51. ДАРО, ф.Р.-315, оп. 1, спр. 2, 191 арк.
52. ДАРО, ф.Р-658, оп. 1, спр. 3, 55 арк.
53. ДАРО, ф.Р-312, оп. 1, спр. 1, 19 арк.
54. ДАРО, ф.Р-311, оп. 1, спр. 1, 25 арк.
55. ДАРО, ф.Р-289, оп. 1, спр. 3, 160 арк.
56. ДАРО, ф.Р-315, оп. 1, спр. 2.
57. Yad Vashem Archives. M.33. State archives of the Russian Federation (GARF, Moskva). Ф.Р.-7021, оп. 71, спр. 88, 150 л.
58. ЦДАВО України, ф-337, оп. 26, спр. 49, 9 арк.

Михальчук Р. Ю. Собственность евреев Ровенщины во время нацистской оккупации (1941-1944 гг.)

В статье очерчены обстоятельства ограбления евреев нацистским режимом во времена Холокоста на Ровенщине (1941-1944 гг.) На основе архивных источников освещаются акты контрибуций, грабежа ценных вещей, принудительного отбора движимого и недвижимого, живого имущества, земли у евреев. Прослеживается роль еврейской собственности в обогащении Рейха, местных управ и должностных лиц на Ровенщине.

Ключевые слова: нацизм, еврейская собственность, контрибуции, конфискации.

Mykhalchuk R. Yu. Property of Rivne region Jews during the Nazi occupation (1941-1944)

The paper outlines the circumstances robbing Jews by the Nazi regime during the Holocaust in Rivne region (1941-1944). Based on archival sources, specific acts of indemnities, looting valuables, forced selection of movable and immovable, property of the living, the land of the Jews. There has Jewish ownership role in enhancing Reich, local management and officials of Rivne.

Keywords: Nazism, Jewish property, indemnity, forfeiture.

УДК 94(477)–053.2"1945/1950"

О. В. Гавриш

УЧАСТЬ НЕПОВНОЛІТНІХ У ВІДНОВЛЕННІ ПРОМИСЛОВОГО ПОТЕНЦІАЛУ УРСР У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД (1945 – ПОЧАТОК 1950-х рр.)

На основі вивчення архівних джерел, матеріалів періодичної преси та спогадів очевидців у статті висвітлюється та аналізується раніше малодосліджена та на сьогодні досить актуальна проблема використання дитячої праці у відновленні промислового потенціалу радянської України у перші повоєнні роки. Особливу увагу автор звертає на форми участі неповнолітніх у відбудовчих роботах, матеріально-побутове та нормативно-правове забезпечення праці юних робітників у досліджуваній період. Доведеними є факти питомого внеску праці підлітків та неповнолітніх у процес відбудови промислового комплексу радянської України у 1945 – на початку 1950-х років.

Ключові слова: післявоєнні роки, неповнолітні, державна система трудових резервів, ремісниче училище, залізничне училище, школа фабрично-заводського навчання.

Друга світова війна є одним із трагічніших моментів в історії українського народу. Війна не знала віку. Часи воєнного та післявоєнного лихоліття ставили високі вимоги не тільки до дорослих, а й до дітей. Здавалось би, дитинство є найбезтурботнішим періодом людського життя. Проте, ми не можемо цього сказати про дитячі роки покоління дітей війни, які у повоєнні часи вимушені були достатньо швидко подорослішати, аби замінити своїх загиблих на фронті батьків. Мільйони неповнолітніх та підлітків працювали понаднормово у нелюдських умовах.

На сьогоднішній день, в українській історичній науці звернення до проблеми використання дитячої праці у післявоєнній відбудові УРСР зумовлено двома факторами: по-перше, загальною гуманістичною направленістю вітчизняного історіографічного процесу; по-друге, актуальністю цієї тематики для розбудови України, адже формування сучасної системи соціального захисту дитинства в державі не є можливим без урахування досвіду минулих років.

Історіографічний комплекс із досліджуваної теми не є чисельним. Серед українських науковців питанням участі дітей та підлітків у відбудовчих роботах займаються такі дослідники, як Г. Голиш [1], М. Лобода [2], Я. Овчиннікова [3] та інші. Проте більшість аспектів залишаються поза увагою вітчизняної науки. Одним із таких питань є використання дитячої праці у відновленні промислового потенціалу УРСР у післявоєнні роки. У зв'язку з цим метою даної статті є комплексне висвітлення вищезазначеної проблеми. Серед завдань роботи ми виділяємо такі, як вивчення основних форм залучення дітей та підлітків до відбудовчого процесу, аналіз матеріально-побутового та нормативно-правового забезпечення праці юних робітників.

За період Другої світової війни всі галузі господарства радянської України зазнали значних втрат. Повністю було підірвано матеріально-технічну базу сільськогосподарства, зруйновано соціальну інфраструктуру тощо. Особливо складною була проблема відновлення промисловості країни, адже за роки німецької окупації було зруйновано більше 16 тис. промислових підприємств. За даними українських дослідників, у 1945 році промислово-виробничий потенціал УРСР становив лише 1,3 млн. осіб, тоді, як останнього передвоєнного року він налічував 2,6 млн. осіб [4, с. 27 – 28]. У той же час, великі демографічні втрати Української РСР призвели до того, що суспільство, яке вийшло з війни було за своїм складом, переважно, жіночим та дитячим. Про це свідчать такі дані, що у 1946 році на 100 жінок у середньому налічувалося тільки 54,2 чоловіка [5, с. 18]. Тому саме жінки та діти у післявоєнний період стали основним трудовим резервом відновлення промислового потенціалу держави.

У досліджуваний період керівництво УРСР розгорнуло активну діяльність з підготовки кваліфікованих кадрів із підлітків, особливо це стосувалося сфери важкої промисловості. Одним із основних механізмів мобілізації людського потенціалу стала централізована система державних трудових резервів. Цю програму здійснювали за двома напрямками: у навчальних закладах трудових резервів і шляхом короткотермінової підготовки неповнолітніх працівників безпосередньо на виробництві. Державна система трудових резервів, створена наприкінці 1940 р., передбачала навчання молодого покоління в ремісничих училищах (далі – РУ), залізничних училищах (далі – ЗУ) та школах фабрично-заводського навчання (далі – школах ФЗН) [2, с. 340]. У травні 1946 р. указом Президії Верховної Ради СРСР Головне управління трудових резервів і Комітет по обліку і розподілу робочих кадрів було перетворено на Міністерство трудових резервів. 30 вересня 1946 р. Рада Міністрів СРСР прийняла Постанову „Про заходи щодо поліпшення підготовки трудових резервів і збільшення кількості робітників, яких готують ремісничі і залізничні училища та школи ФЗН”. Було встановлено п'ятирічний план підготовки кваліфікованих робітників, затверджено перелік професій і спеціальностей, за якими мали надавати підготовку. Велика увага приділялась підготовці кваліфікованої робочої сили для вугільної, нафтової, гірничорудної, металургійної промисловості, залізничного транспорту і будівництва. Постанова також передбачала широку програму будівництва училищ і шкіл ФЗН [6, с. 88]. Уже протягом 1947 р. в республіці було організовано 30 нових шкіл ФЗН, де навчалися діти з різних куточків радянської України [7]. У тому ж році Міністерство трудових резервів СРСР організовує в Україні 14 спеціальних ремісничих та сільськогосподарських училищ для дітей та підлітків, які залишились без батьків [8]. В умовах нестачі професійних кадрів, держава, у більшості через заклади системи трудових резервів, повсюдно залучала молоде покоління до виробничої діяльності на користь своєї країни.

У цілому, процес залучення підлітків та неповнолітніх в РУ, ЗУ та школи ФЗН мав складний та багаторівневий механізм, який приводився в дію вищими органами державного управління. У досліджуваний період Рада Міністрів СРСР приймала відповідні постанови, в яких чітко були встановлені строки, умови, порядок та контингент призову, на які повинні були орієнтуватися місцеві органи влади. Кожний регіон отримував „зверху” замовлення з мобілізації юнаків та дівчат у навчальні заклади трудових резервів. На місцях одразу починали виконувати вказівки згори. Насамперед, було забезпечено функціонування мережі призовних пунктів, у яких працювали комісії з відбору підлітків та молодих людей для навчання у РУ, ЗУ та школах ФЗН [9, арк. 187]. Головним ставав факт набору потрібної кількості учнівських ресурсів, тому достатньо часто цей процес відбувався зі значною кількістю порушень, наприклад, у Закарпатській області в досліджуваний період унаслідок безвідповідального ставлення до медичного огляду підлітків у гірничопромислові школи були відряджені хлопці, непридатні до навчання в них через значні вади здоров'я [10, арк. 16]. Через переважно примусовий характер залучення неповнолітніх до навчальних закладів системи трудових резервів, державне замовлення у цьому напрямку не мало змоги виконуватися повністю. Так, на 20 березня 1947 року в школи ФЗН УРСР було зараховано 33480 учнів, що складало лише 42,9 % від запланованої кількості набору юних робітників [11, арк. 5]. Така практика мобілізації показала, що формально-бюрократичний підхід до її реалізації виявився вкрай неефективним.

Не сприяла покращенню ситуації й проблема з навчально-виробничою базою таких закладів. Наприклад, у школі ФЗН № 14 м. Горлівки Сталінської області на базі шахти „Комсомолец” група заїльників кількістю в дев'ять підлітків отримувала на день усього одне – два робочі місця; інша група юнаків працювала на ділянці, яка не була механізована, тому вони все робили вручну [12, арк. 7 – 8], а в школі ФЗН № 112 тієї ж області групу теслярів два місяці використовували на земляних роботах [13, арк. 47]. Хоча формально, у відповідності з наказом Міністра трудових резервів СРСР від 13 жовтня 1948 року № 249, заборонялося яке б то не було використання учнів на допоміжних, підсобних і всякого роду господарських роботах, що не стосувалися вивчення їх спеціальності [14, с. 210]. Невирішеною також залишилася проблема працевлаштування дівчат, адже спеціальних РУ для цієї категорії населення в УРСР не було [15, арк. 123], тому більшість з них повинні були освоювати чоловічі професії.

Що стосується матеріально-побутового забезпечення юних робітників, то тут також виникали певні проблеми. За результатами перевірки РУ № 17, що знаходилося на базі Харківського тракторного заводу, у 1946 р. можна зробити висновок, що жорстким інвентарем заклад не був забезпечений, були відсутні відра й тази. Замість чашок учні використовували консервні бляшанки [16, арк. 14; 17, арк. 134]. Школа ФЗН № 20 Краснодарського району Ворошиловградської області знаходилася у двоповерховому приміщенні, у якому також містився гуртожиток на 160 чоловік. На таку кількість учнів було лише 138 ліжок, 4 столи, 12 лавок та 4 умивальники [18, арк. 54]. Перш за все, це призводило до випадків масової втечі учнів із навчальних закладів системи трудових резервів. Тільки за останні два місяці 1946 року зі шкіл ФЗН Сталінської області самовільно пішло більше 4000 людей. У перші дні навчання юнаки втікали групами по 50 – 60 чоловік [12, арк. 13]. Таке становище свідчило насамперед про подвійність і суперечливість політики радянського

керівництва. У післявоєнний період саме робітничий клас було проголошено головною цінністю радянського суспільства. Утім, відновлюючи швидкими темпами систему трудових резервів, держава мало звертала увагу на якісну навчальну базу та матеріально-побутове забезпечення юних робітників.

Тим не менш, у післявоєнному радянському трудовому праві достатньо чітко було регламентовано правила застосування праці неповнолітніх. Так, стаття 135 Кодексу законів про працю, що діяв на теренах УРСР у досліджуваній період, забороняла приймати на роботу осіб, які не досягли 16 років. Лише у виключних випадках могли приймати до трудового колективу дітей, які досягли 15 років [14, с. 223]. Юридично було закріплено й тривалість робочого дня, яка для неповнолітніх віком від 16 до 18 років не мала перевищувати шість годин, а припустимий робочий день для підлітків 14 – 16 років – чотириох годин. Оплата праці підлітків за скорочений робочий день повинна була провадитись, як за повний робочий день працівників відповідних категорій. Контроль за виконанням законодавства про охорону праці підлітків у післявоєнній радянській Україні мав здійснювати громадський інспектор з охорони праці неповнолітніх, який повинен був слідкувати за технікою безпеки, промисловою санітарією, робочим часом, черговими відпустками та іншими чинниками у сфері забезпечення нормальних умов праці дитини на користь своєї держави [14, с. 224 – 226].

Проте у досліджуваній період спостерігається безліч випадків порушення вищезазначених нормативних вказівок. Про це свідчать спогади представників покоління дітей війни. В. Лісовий згадує, що його 12-річний рідний брат Федір у 1945 р. вступив до однієї з київських шкіл ФЗН, щоби стати токарем. Одного разу він поїхав до Києва й несподівано зник. Мати знайшла сина в Лук'янівській тюрмі. Виявилось, що відповідно до якогось розпорядження ця школа ФЗН у повному складі повинна була переїхати в Кенігсберг (Калінінград). Федір відмовився їхати, а відмову від праці тоді карали ув'язненням до шести місяців. Тільки після відбуття покарання дитина змогла повернутися додому [19, с. 113]. Умови повоєнного часу змусили йти тяжко працювати на завод феросплавів у м. Запоріжжя й Є. Ф. Персістю, яка на той час закінчила лише сім класів. Скоро до неї приєдналася її сестра, на три роки молодша від неї [20, с. 188]. Отже, у перші післявоєнні роки різке загострення нестачі індустріальних кадрів суттєво актуалізувало проблему економічної мобілізації людського потенціалу, але мало позначилося на вирішенні проблеми матеріально-побутового забезпечення трудових ресурсів.

Більш активно у досліджуваній період відбувався процес ідеологізації та політизації навчального процесу в закладах системи трудових резервів. У післявоєнний період в РУ, ЗУ та школах ФЗН поряд із класичними формами занять достатньо часто практикували й лекційну форму навчання. Тематика доповідей була різноманітною, але, в більшості своїй, мала ідеологічну забарвленість. Наприклад, протягом 1945 року в училищах Запорізької області було організовано 11 агітаційних колективів, які разом із молодими учнями працювали над такими темами, як „Бойові традиції комсомолу”, „Комсомольський квиток” тощо. Окрім того, було організовано вивчення книги Й. В. Сталіна „Про Велику Вітчизняну війну радянського народу”, дослідження біографій вождів та інше [21, арк. 48]. Особливо поживався цей процес після прийняття у липні 1947 року постанови ЦК ВКП(б) «Про стан політико-виховної роботи в ремісничих, залізничних училищах і школах ФЗН Міністерства трудових резервів», у якій наголошувалося на тому, що процес навчання виробничим професіям повинен був бути водночас і процесом формування соціалістичної свідомості юних робітників [6, с. 89]. Тому достатньо розповсюдженими явищами стали практика проведення щоденної 15-ти хвилинної політінформації для учнів перед початком трудового дня, читка газет та журналів, оформлення червоних кутків тощо [16, арк. 113]. Ідеологічна робота в професійних учбових закладах в умовах післявоєнної відбудови, як у загальносоюзному масштабі, так і на регіональному рівні, була обов'язковою складовою процесу залучення неповнолітніх та підлітків до загальної справи відновлення великої держави. Проте не тільки активна агітаційна робота сприяла масовому залученню юних громадян до відбудови промислового потенціалу країни. Тяжкі умови повоєнного часу змушували дітей з малих років йти працювати, аби вижити самим та допомогти своїй родині.

Отже, у повоєнні роки юні робітники стали провідною робочою силою. На багатьох підприємствах радянської України протягом післявоєнних часів підлітки мали значну питому вагу, наприклад, на Дніпропетровському мостобудівному заводі неповнолітні робітники становили 75% від усієї кількості робітників. На заводі „Ленінська кузня” – 50% [6, с. 97]. Тільки за третій квартал 1947 року юні учні школи ФЗН, що знаходилась на території тресту „Брянськвугілля” видобули майже 800 тонн вугілля [22, арк. 3]. Загалом, за період 1946 – 1950 років учбовими закладами трудових резервів України було підготовлено та направлено на роботу в промисловість, на будівництво і транспорт більше 800 тисяч молодих працівників [6, с. 96]. Виконуючи дорослі виробничі норми та працюючи практично без відпочинку, молоде покоління зробило неоціненний внесок у процес відновлення та розбудови промислового потенціалу УРСР.

Таким чином, у післявоєнний період, за умови відсутності достатньої кількості дорослих робітників, уряд розгорнув широкомасштабну кампанію з примусової мобілізації дітей та підлітків, яка відбувалась, в основному, через заклади системи трудових резервів. Залучення неповнолітніх до відбудовчих процесів часто відбувалось без урахування найнеобхідніших потреб людини. Хоча, не слід забувати про те, що використання дитячої праці було достатньо чітко регламентовано у післявоєнному трудовому праві. Така суперечлива ситуація дозволяє стверджувати, що у повоєнні роки політика радянського керівництва була спрямована на зростання кількісних показників залучення до відбудови промислового потенціалу УРСР робочої сили. Це було зумовлено великими втратами населення під час війни та необхідністю виконання державних планів. Та зазначимо, що дитяча праця в роки повоєнного лихоліття не лише була одним із вирішальних чинників відновлення держави, а й відігравала визначальну роль у виживанні самої дитини та її сім'ї.

Джерела та література

1. Голиш Г. М. У вирі війни. Становище неповнолітніх громадян України в 1941 – 1945 рр. / Г. М. Голиш. – Черкаси : Черкас. ЦНТЕІ, 2005. – 323 с.
2. Лобода М. Підготовка кваліфікованих робочих кадрів для підприємств важкої промисловості України (1943 – 1950 рр.) / М. Лобода // Сторінки воєнної історії України : зб. наук. пр. – 2008. – Вип. 11. – С. 340 – 350.
3. Овчиннікова Я. С. Участь дітей та підлітків Донбасу у відбудовчих роботах та патріотичних рухах (1943 – 1945 рр.) / Я. С. Овчиннікова // Вісник Донец. нац. університету. Серія Б. Гуманітарні науки. – Донецьк: Видавництво Донец. нац. університету, 2008. – №2. – С. 247 – 254.
4. Баран В. К., Даниленко В. М. Україна в умовах системної кризи (1946 – 1980-і рр.) / В. К. Баран, В. М. Даниленко. – К.: Альтернативи, 1999. – 304 с. – (Україна кризь віки. – Т. 13).
5. Перковський А. Л. Демографічні втрати народонаселення Української РСР у 40-х рр. / А. Л. Перковський, С. І. Пирожков // Український історичний журнал. – 1990. – № 2. – С. 15 – 25.
6. Терещенко Г. І. Організаторська діяльність Комуністичної партії по підготовці робітничих кадрів на Україні. За матеріалами навчальних закладів професійно-технічної освіти. 1949 – 1970 рр. / Г. І. Терещенко. – К. : Вища шк., 1974. – 160 с.
7. Молодь України. – 1947. – 16 лютого.
8. Молодь України. – 1947. – 16 квітня.
9. Державний архів у Луганській області (далі – Держархів у Луганській обл.). – Ф. 693. – Оп. 3. – Спр. 93. – Арк. 187.
10. Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 1. – Оп. 24. – Спр. 1759. – Арк. 16.
11. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України). – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 4292. – Арк. 5.
12. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 2866. – Арк. 7 – 8.
13. Державний архів у Донецькій області. – Ф. 424. – Оп. 5. – Спр. 177. – Арк. 47.
14. Збірник законодавства про охорону материнства і дитинства / редкол. К. І. Згурська та ін. – К. : Рад. шк., 1959. – 448 с.
15. ЦДАВО України. – Ф. 2. – Оп. 7. – Спр. 8578. – Арк. 123.
16. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1444. – Арк. 14.
17. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 1650. – Арк. 134.
18. Держархів у Луганській обл. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 143. – Арк. 54.
19. Лісовий В. Спогади / В. Лісовий // Сучасність. – 2003. – № 6. – С. 112 – 124.
20. Дети войны Херсонщины : воспоминания / под ред. М. И. Братан. – Херсон : ВАТ „Херсонська міська друкарня”, 2010. – 248 с.
21. ЦДАГО України. – Ф. 7. – Оп. 3. – Спр. 1438. – Арк. 48.
22. Держархів у Луганській обл. – Ф. 311. – Оп. 1. – Спр. 190. – Арк. 3.

Гаврыш О. В. Участие несовершеннолетних в восстановлении промышленного потенциала СССР в послевоенный период (1945 – начало 1950-х гг.)

На основе изучения архивных источников, материалов периодической прессы и воспоминаний очевидцев в статье освещается и анализируется ранее малоизученная и на сегодня достаточно актуальная проблема использования детского труда в восстановлении промышленного потенциала СССР в первые послевоенные годы. Особое внимание автор обращает на формы участия несовершеннолетних в восстановительных работах, материально-бытовое и нормативно-правовое обеспечение трудового процесса юных рабочих в исследуемый период. Доказанными являются факты весомого вклада труда подростков и несовершеннолетних в процесс восстановления промышленного комплекса советской Украины в 1945 - в начале 1950-х годов.

Ключевые слова: послевоенные годы, несовершеннолетние, Государственная система трудовых резервов, ремесленное училище, железнодорожное училище, школа фабрично-заводского обучения.

Gavrysh O. V. The participation of minors in the recovery of the industrial potential of the USSR in the post-war period (1945 - early 1950's.)

Based on the study of archival sources, materials of press and eyewitnesses the article highlights the previously little-studied and analyzed the problem of child labor in the restoration of the industrial potential of the USSR in the early postwar years. Author paid special attention to the forms of participation of minors in the reconstruction work, material and domestic regulatory support of the labor process of young workers in the study period. Proven facts are the significant contribution of adolescents and young adults in the process of restoring industrial complex of the soviet Ukraine in 1945 - in the early 1950s.

Keywords: post-war years, minors, the State system of labor reserves, trade school, railway school, school factory training.